

A MAGYAR VÁROSIGAZGATÁS MODERNIZÁCIÓJA A 19. SZÁZADBAN (Tekintettel az európai fejlődésre és a regionalizmusra)

A középkori városok és városjog mint jogtörténeti kultúrértékek

Európa régióiban, időben eltolódva, a második évezred elején városok sokasága emelkedett ki. Az antik előzményekre visszatekintő, vagy új alapítású, települések szívós küzdelemmel önállósultak. Európa régióiban partikuláris városi jogrendszerek jöttek létre, a város a vidék felé mind több funkciót teljesített. Az autonómiát a piactéren elhelyezett páncélos Roland-szobor, a privilégiumlevél, a városháza, a városfal szimbolizálta.

A városok joganyaga származhatott uralkodótól, tartományúrtól, privilégium formájában vagy törvény, dekrétum alakjában. Sok város tekintélyes civitasok jogát vette át, és megtermékenyítő volt a római jog recepciója. A városi jog erősen hatott az államra, az nagy léptékben alkalmazta a városok pénzügyi-gazdasági megoldásait, az újkori állam pedig a városi rendszetet is alapul vette. Közvetett módon a polgári eszmék sok eleme az abszolutizmus elleni jelszó lett, de a középkori városi önkormányzat sok eleme (partikuláris intézmények, a korporációs rendszer) nem volt átvehető.

Amikor a 19. század elején a magyar városoknak a liberális államépítés elveinek megfelelő átalakítása sürgetővé vált, azok szervezete archaikus, válságos állapotban volt. A virágzó középkorból ugyan sok európai szintű dokumentum van (például a Zipser Willkür, a pozsonyi, a budai jogkönyv), mégis a 15. század végétől a magyar városfejlődés az európai fejlődéstől elkanyarodott és lemaradt.

Két alapvető városkategória létezett. A szabad királyi városok csoportja, ezek „csak a király alatt állottak”, köz- és magánjogi kiváltságok sorával rendelkeztek. A kamarai, egyházi, magán-földesuraság alatt álló oppidumok „alacsonyabb” jogállásúak voltak, ezek közül a szabadalmakat szerző mezővárosok elérhették helyzetük javítását. A sz. kir. városi státus nem jelentett automatikusan gazdaságilag erősebb kategóriát a mezővárosokhoz képest. Az 1828-ban a piackörzetek között az első 20 helyen ugyanannyi sz. kir., illetve mezővárost találunk.

A sz. kir. városok 19. század eleji joga heterogén, archaikus és rendezetlen volt. Jogforrásként említhetők a szokásjog, a *Hármaskönyv*, a törvé-

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásából
nyek, az uralkodói, kormányhatósági rendeletek, egy-egy várost speciálisan érintették a privilégiumlevelek. A fellebbviteli fórumok is hatással voltak a jogi rendre.

Az uralkodó és a dikasztériumok rendeleti változatos néven, a későbbi korszakban nagy számban kerültek kiadásra (pátens, intimátum, rezolutio, instrukció stb.). Noha a rendi felfogás a végrehajtásban adott nekik szerepet, a gyakorlat ezen sokszor túlterjeszkedett. A jogrendet fundáló oklevelek tartalmazhattak néhány kiváltságot, vagy különjogok komplexumát. Az autonóm jog státúumok, tanácsi határozatok, rendtartások és hivatali utasítások kusza tömegéből állt. Mivel a városokban a hatalom szilárdan a magisztrátus kezében volt, a 19. század elején a jogalkotásban alig kérték ki a külső tanács véleményét. Ritka lett a nagyobb, szisztematikus státúum, így a joganyag felaprózódott. A tanács egyedi határozataiba normatív elemeket is belefoglalt.

A városi jog modernizációjának dilemmái

Az abszolutizmus egyszerre deformálta és modernizálta a városokat, súlyos dilemmát teremtve. A 18. század végén kezdődött és a 19. században teljesedett ki az a történelmi időszak, amikor az európai államok közjogát az új gazdasági-politikai viszonyokhoz kellett igazítani. Ez reformok, forradalmak útján történhetett, és része volt a modern önkormányzatok kiépítése is. Sokszor felvetődött: át lehet-e menteni a régi jogot, vagy újat kell létrehozni?

Az átvétel a jog egyes területein eltérő volt. A közjogi szabályokat abszolutista-oligarchikus jellegük miatt tették félre. A partikularizmust a polgári államépítési- és jogelvek zárták ki. A városok büntető-, magánjoga és bíróságai alól a nagy kódexek húzták ki a talajt.

A közigazgatás területén különböző nézetekkel találkozunk. Vannak, akik a kontinuitást hangsúlyozzák. Mások a francia hatást, a régi felszámolását emelik ki: szakítás a múlttal a francia forradalom idején, és közvetlen hatása igen erőteljes. Angliában pedig a régi városi szervezet felbomlott. Közép-Kelet-Európában a felemás modernizáció radikális eredményekre nem vezethetett. Ezért épült be több közigazgatási jogi intézmény az államgépezetbe, így az új városi jogba is. Az átalakulás egésze mégis gyökeres volt. A mintaként felhasznált 1808-as Stein-féle városi törvényt joggal mondták a német városok Magna Chartájának.

Az autonóm jogalkotással más a helyzet. A státúum a városjog egyik alapja volt, a polgári korszakban általában lehetővé tették a partikuláris jogalkotást, de az már korlátozott volt. Beépült az egységes köz (ál-

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásáiból lam)jogba, állami szervek vizsgálhatták felül, meg is semmisíthették. A szabályozás témaköreit gyakran központi jogszabály írta elő. A középkori városjog nem bizonyult felhasználhatónak, újat kellett létrehozni. Ez radikális változás volt.

A helyi önkormányzati jog modernizációjának európai modelljei

A magyar városi jog modernizációja sokrétűen az európai városi (önkormányzati) jog átalakulásának modelljeivel összevetve értékelhető. A „*hosszú angol modernizációba*” tradicionális elemek is beépültek, többgenerációs lefolyású volt és egyben organikus jogi-szervezési technikák is jellemezték. A *francia modellben* a forradalmak kísérte radikális rendszer-változások 1789-től közel egy évszázadig tartottak. A *porosz állammodernizáció* már a 19. század elején, a junker elit vezetésével céltudatosan beindult, végül a német egység kovácsa lett. *Ausztria* a metternichi rendszer stagnálása után, 1848-49-ben a modernizáció kérdéseivel együtt a birodalom struktúrájának és nemzetközi politikájának sorskérdéseivel egyszerre szembesült. A *magyar modernizáció* „a hosszú 19. század” során ismétlenül összekapcsolódott az osztrák birodalmi törekvésekkel, főként a nemzeti modernizációs áttörést hozó 1848-49-es forradalom bukása utáni neoabszolutizmus idején. 1867-et követően a kiegyezés hatalmpolitikájának rendszerébe illeszkedve, a magyar állam- és jogrendszer hosszú perióduson át nyugodtan fejlődött. A *cári birodalomban* a reformok és a stagnálás váltakoztak, a modernizáció az autokrácia fenntartására szolgált.

A közép- és kelet-európai városi jog jelentősen eltért Európa nyugati területeitől. *Angliában* a 17-18. század fordulójától kezdve kiépülő parlamentáris monarchia államgépezetében az 1835-ös városi, a county-k önkormányzatát korszerűsítő 1888-as törvény után alkották meg a községeket és körzeteket szabályozó 1894-es törvényt. Az angol törvényhozást önkormányzatbarát szabályozás jellemezte. Az egységes, modern *francia közigazgatás* az *ancien regime* kusza állapotait felszámoló nagy francia forradalom terméke volt, arculatát alapvetően a VIII. év pluviose 28-i törvény (1800) határozta meg. Az egységes községek centralizált államgépezetbe illeszkedtek, kinevezett tisztviselőkkel, kevés hatáskörrel. Demokratizálódásra, decentralizációra csak a III. köztársaság megszilárdulásával került sor. A *porosz* helyi közigazgatás szabályozása az egész századon áthúzódott. A nyugati porosz területek kommunális jogában érvényesült a francia hatás, az Elbától keletre található provinciák helyi önkormányzati joga erősen elütött, ott a junkerek pozíciói adminisztratív jogintézményekben is lecsapódtak. A városokat és a falvakat külön törvények szabályozták, vol-

tak közigazgatásilag önálló uradalmak is. A *porosz* önkormányzatok reformjai közül az 1808-as Stein-féle városi reformnak a franciáktól elszenvedett vereség utáni talpraállás jegyében stratégiai jelentősége volt. Ahogy a jobbágyfelszabadítás tulajdonosi érzetet eredményezett, a reformok ütőképessé tették a porosz haderőt, a városi önkormányzatban öntudatosult polgárban fokozatosan kialakult az állammal való azonosulás érzése. A városjog továbbfejlődésével párhuzamosan azonban a falusi községek modernizációja késett. Kudarcot jelentett, hogy az 1848-49-es forradalom nyomán kiadott 1850. III. 11-i községi rendtartást, amely az egész államra nézve a francia modellhez közeledve, unifikálva községként kezelte a helyi önkormányzatokat, 1853-ban hatályon kívül helyezték. Ezután a községi jog ismét elvált a városok szabályozásától és tartományonként (tartománycsoportonként) különbözött. Az Elbától keletre a „modernizációt” végül is az 1872-es járási, illetve az 1891-es községi rendtartás teremtette meg.

Az *osztrák községi jog* modernizálása tükrözte a birodalom alkotmányjogi irányváltásait. A forradalom hatására az 1849. III. 17-i ideiglenes községi törvény harsány, liberális hangon hirdette, hogy „a szabad állam alapja a szabad község”. A jogszabály az egységesen kezelt községek (falvak, városok) korszerű szervezetét építette ki, a kiemelt városoknak megengedte, hogy külön státútum elnyerésével saját jogi rendet építsenek ki. A községeknek természetes és átruházott hatáskörei voltak, a választójogot aránytalan kúriákban antidemokratikusan gyakorolták. A neoabszolutizmus a szabad község éppen csak lerakott alapjait felszaggatta. Komor alaphangját a „Szilveszterpátens” adta meg, majd az önkormányzatisággal „elbánó”, Bach nevéhez kötött 1859. IV. 24-i községi törvényt hamar levették a napirendről. Az letisztult modern osztrák önkormányzati rendszert az 1862. III. 11-i birodalmi községi törvény alapozta meg, amelyet a koronartományok községi rendtartásai és választási rendtartásai egészítettek ki. A szabályozás egységesen községeket ismert és a külön státútummal ellátott városok kategóriáját. Galíciában és Bukovinában fenntartották a közigazgatásilag önálló uradalmakat. 1914-re a természetes (önkormányzati) – átruházott hatáskör elvi elhatárolása bizonytalan volt, utóbbi fokozatosan nőtt. A választók kis száma a demokratikus legitimitációt kérdőjelezte meg, az önkormányzatok pénzügyi válságban voltak, felmerült az önálló városi törvény kérdése. Az *orosz önkormányzatok* jogi-szervezeti megformálása az 1861-es jobbágyfelszabadítással kezdődő reformokhoz kötődik, az autokratikus államgépezetbe illeszkedve nemegyszer sajátos, sőt archaikus vonásokat mutat. A cári kormányzat állami feladatok áthárításával már korábban is próbálkozott, a városok modernizációjára azonban az 1861-gyel kezdődő reformok keretében, porosz mintára 1870-ben került sor. A területi önkormányzatiságot biztosították az 1864-es zemsztvo reformok. A volt

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásáiból
jobbágyfalvakat már korábban, az 1861-es jobbágyfelszabadítás kapcsán átalakították, ez azonban csak archaikus elemekkel „megspékelt” relatív modernizáció, azaz korlátozott önkormányzat megteremtése volt.

A modern magyar városi jog tradicionális előtörténete

A magyar városi jog modernizációját az összehasonlítás mellett tradicionális gyökereiben is vizsgálni kell. Az első osztályú kategória a sz. kir. városok voltak, a második lépcsőt, alvariánsokkal az oppidumok alkották. Míg a szabad királyi városok önálló közbizalmi testületek voltak, és a nemesi községek önkormányzattal rendelkeztek, a jobbágyközség szervezetének elvi alapja a földesúri hatóság volt. Az állami közigazgatás a 15-16. század óta fokozottan adott feladatokat a községeknek, amelyek a mezővárosi jogálláson keresztül törekedtek felemelkedésre. Országos szinten a Mária Terézia-féle 1767-es úrbéri pátens rendezte először alapkérdéseiben a községek belső szervezetét.

A sz. kir. városok szervezetét számos reformtörekvés igyekezett modernizálni, különösen az 1843-44-es törvényre nem vált városi javaslat. Sok alapelvben, intézményében európai megoldásokat tartalmazó, olyan kiindulás, amelyre a későbbi (stratégiai) közbizalmi átalakításokat lehetett volna építeni – mint a porosz-osztrák térségben.

Az áprilisi törvények ugyan az önkormányzatok területén is áttörést jelentettek, de a továbbépítésre nem volt lehetőség. A népképviselői országgyűlés és a miniszteriális rendszer részletes kidolgozása mellett (1848:3., 4., 5. tc.) többek között a sz. kir. városokról és egyes kerületekről is készültek hosszabb törvények (1848:24., 25., 26., 27. tc.), a szabad község irányába tett lépés volt az úriszék eltörlése, és e hatóság ügyeinek további intézése iránti rendelkezés (1848:9., 11. tc.), a községi választásokról pedig az 1848:24. tc. intézkedett.

A neoabszolútizmus időszakában az önkormányzatok működéséről nem lehetett szó. Kísérletek történtek a községi jog birodalmi szintű egységesítésére, Magyarországon történő bevezetésére, de ez az 1849-es és az 1859-es szabályozás esetében nem sikerült. A községi jog szabályozási alapelvei nagymértékben függtek a dinasztia politikájának irányváltozásaitól, különösen az 1851. december 31 -i pátens retrográd rendelkezéseiből látható ez.

A dualista kor magyar városigazgatásának jogi rendje és hatalompolitikai alapjai

A magyar önkormányzatok szabályozása 1867 után három törvényben történt és ennek a struktúrának kialakulása részben hatalompolitikai okokra vezethető vissza. A dualista államgépezet felépítése során a vármegyék mellett kiemelt városok alkalmasnak látszottak arra, hogy az önkormányzati hatáskörük és az állami közigazgatás mellett, adott esetben, (a kiegyezés védelmében!) megfelelő szabályok betartásával alkotmányvédő hatáskört gyakoroljanak. A városok egy részének, az 1870:42. tc.-ben (Budapestnek az 1872:36. tc.-ben) való ilyen felértékelésével, önálló városi törvény nem születhetett és a többi város szabályozásának, csak a községi törvény keretei között maradt hely. Ennek a törvénynek fontos, de nem stratégiai szerep jutott, eltérően, pl. az 1808-as porosz, illetve az 1849-es osztrák helyzettől! Az önálló városi törvény (vagy alternatívaként egy átfogó községi törvény) helyett, a városok szabályozása trialisztikus lett, a kiemelt városokat rendezte a köztörvényhatóságról szóló 1870. 42. tc., a modern polgári községi közigazgatás alaptörvénye, az 1871: 18. tc. lett, a fővárosról az 1872:36. tc. intézkedett.

A törvényhatósági jogú városokat a vármegyékkel együtt szabályozták – ezt az unifikációt némileg korrigálta a tágabb szabályrendelet-alkotás, a nagyobb gazdálkodási önállóság. A thj. városok az önkormányzati feladatokon, az állami közigazgatás közvetítésén túl alkotmányvédő szerepet is kaptak. Szervezetük összetett volt, egyetemüket a th. bizottság képviselte, amely felerészben a nyers virilizmus alapján állt. A város választott vezetője a polgármester volt, a kormány felügyeleti jogosítványát a thj. városokban is a főispánokon keresztül gyakorolta.

A községi törvénytől (1871:18. tc.) nagy vitát váltott ki a virilizmus, felmerült a közigazgatási intézkedések vagy szabályrendeletek törvényessége kapcsán a bírói út lehetősége. Az alapvető községi kategóriák: *a)* rendezett tanácsú város, *b)* a nagyközség, *c)* és a kisközség, amely csak más községekkel együtt tudta a törvények által a községekre ruházott feladatokat ellátni. Az rt. város közvetlenül a megyei hatóság alatt állott. A *b)*, *c)* kategória a járási igazgatás keretébe tartozott. A község a törvény keretei között önállóan intézi saját belügyeit, végrehajtva a törvénynek és a törvényhatóságnak az állami és a törvényhatósági közigazgatásra vonatkozó rendeleteit. Közigazgatási ügyekben a községek fellebbviteli hatósága elsőfokon a törvényhatóság, második fokon a kormány volt. Elvileg minden

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásaiból területnek valamely községhez kellett tartoznia.¹ A rt. városok az általános községi hatáskörökön kívül: a) kezelték a helyi igények szerint a piaci, mezői, hegyi, vásári, építészeti és közegészségi rendőrséget; b) gyakorolták az árva- és gyámhatóságot, a községi árvák és gondnokság alatt állók mindazon ügyeiben, melyek a rendes bíróság illetőségéhez nem tartozott; c) eljártak az ipar- s a gazdák és cselédek között a szolgálati viszonyból keletkezett ügyekben. A képviselőtestület felét a községi választók választották, a testület másik fele a legtöbb egyenes állami adót fizető községi lakos, virilista volt. A nyers virilizmus intézménye lényegesen korlátozta a magyar községi önkormányzat demokratikus legitimitását.

Budapest (székes)fővárost az 1872:36. tc. egyesítette, és a magyar államiság székhelye lett, tulajdonképpen mégis kiemelt thj. városnak volt tekinthető. Ettől a kategóriától az áttételes virilizmus, a kormányzati felügyeletet ellátó főpolgármesteri pozíció betöltésében a nagyobb önkormányzati jogkör különböztette meg. Jellemezte az „állami és önkormányzati szervként” működő fővárosi közmunkák tanácsa (1870:10. tc.), amely a világvárosi fejlődés pénzügyi alapjait adminisztrálta. A fővárost karakterizálta még az országban legkiterjedtebb autonóm joganyag, az egyre kiterjedtebb és dinamikusan bővülő szervezeti rendszer és egy olyan nagy létszámú önkormányzati személyzet, amely 1908-ban kb. 11,5-szerese volt a következő legnagyobb létszámmal rendelkező város, Temesvár apparátusának.

A dualista korszak városi joga és az urbanizáció összefüggései

A dualista törvények tehát mereven szétválasztották a thj. és az rt. városokat. Magasabb kategóriába kerülni csak törvényhozás útján lehetett. Erre az 1870-es évek alapozása után csak egy esetben Miskolcnál (1907:51 tc.) került sor. A küszöb előtt több város toporgott, amelyek sok tekintetben olyan „urbanisztikai teljesítményt” tudtak felmutatni, ami nem egy thj. város fejlettségi szintjét messze meghaladta. Kérdésünkre, hogy képes volt-e befogadni a magyar városok dualista joga a városfejlődés eredményeit, urbanisztikai elemzéssel válaszolhatunk.²

1 Ellentétben Poroszországgal, Galíciával és Bukovinával, nálunk uradalmi „önálló közigazgatás” nem volt. PERNEKI M.: *Az eszmei községek kialakulásának történetéhez*. Levéltári Közlemények, 1974. 417-428.p.

2 Adataink: THIRRING G.: (1912). Az 1870-72 óta eltelt mintegy 40 év elegendő távlatot ad a következtetésekhez. A városiasságra „komplex urbanizációs mutatószámot” munkáltunk ki, melynek hét csoportban 23 tényezője van. I.= *Népesség*, II.= *Városias külső*. A 2-4. emelet nagyságú házak. A burkolt utcák. A járdaburkolatok területe. A nyilvános parkok területe. III. = *A város kommunális berendezései, energiafogyasztása* = A csatornahálózat hossza. A vízveze-

A városjogi kategóriák urbanisztikai tartalmát, és anomáliáit az alábbi adatok karakterizálják: Budapest értéke 562 pont, a thj. városok alsó határa (2 adat hiányában) Pancsova 71 ponttal. 2. Pozsony = 466; 3. Szeged = 419, 2 adat h.; 4. Temesvár = 406, 2 h.; 5. Nagyvárad = 405; 6. Kolozsvár = 388; 7. Debrecen = 375, lh.; 8. Arad = 349, lh.; 9. Győr = 328, 2h.; 10. Pécs = 326; (...) 17. Marosvásárhely = 207. Az rt. városok közül 25 értéke nagyobb a legkisebb komplex mutatóval rendelkező thj. város értékénél. Jellegzetes értékek: 1. Brassó = 266, 1 h.; 2. Nagyszeben = 237, 1 h.; 3. Szombathely = 229; 4. Nyíregyháza = 177; 5. Újpest = 156, 6. Nagykanizsa = 133; (...) 20. Kaposvár = 93 ponttal.³

A városok jogi struktúrájának dinamizmusa

Az 1870-1872 közötti urbánus önkormányzati kategóriák (főváros, thj. város, rt. város) szükségképpen változásoknak voltak kitéve, ez volt a thj. városok számának redukciója. Az 1870-72 közötti törvényhozás a főváros mellett a thj. jogú és a rt. városok kategóriáit teremtette meg, e két utóbbi kategóriába kellett besorolni az egyes városokat. Ez nehézségekkel járt, a thj. városok száma indokolatlanul nagy volt. Az 1870:42. tc. ugyanis automatikusan figyelembe vette a szabad királyi jogállást, ezért a thj. városok között (1876-ra mintegy 72 város) többségében voltak a fejlődésre kevésbé képes, gazdaságilag gyenge városok. A dualista korszak városigazgatásának keretei stabilizálódásához elkerülhetetlenül szükséges volt a thj. városok redukciója, amely a törvénytárba, mint 1876:20. tc. – némely városi törvényhatóságok megszüntetéséről – került be. A javaslat 47 várostól, elsősorban felvidéki és erdélyi városoktól kívánta megvonni a törvényhatósági jogállást. Ennek ellenére vagyonekezelésükre nézve ezután is megma-

ték elosztóhálózatának hossza. Gázfogyasztás. Áramfogyasztás. A telefonállomások száma. IV = *A város gazdasági ereje*. A 20 főnél többet foglalkoztató ipari vállalatok száma. A biztosítási, ipari és kereskedelmi rt.-k száma. A bankok, takarékpénztárak, földhitelintézetek összes vagyona. V. = *A város egészségügyi helyzete*. A közegészségügyi személyzet létszáma. A kórházi ágyak száma. VI. = *A város művelődési szintje*. Az iskolai osztályok száma. A könyvtárak száma. A színházi üléshelyek száma. Az időszaki lapok száma. Az egyesületek száma. VII. = *Az önkormányzati pénzügyi-, személyi lehetőségeinek szintje*. Az ún. községi kiadások. A városi vagyon nagysága. A város szolgálatában álló összes személyzet. A mutató megalkotásánál az adott legkisebb értéket felmutató thj. város az egység, a vizsgált város esetében ennél egy rangsorbeli megelőzéssel jár egy pont (tehát, ha pl. egy adott rt. város már három thj. város megfelelő értékét előző, 3 pontot kap!). Jelöljük a hiányzó adatok számát is! Lásd KAJTÁR 1992.VI/4. fejezet

3 A dél-dunántúli régió egy thj. és 2 rt. városa szerepel, a székely régióból csak Marosvásárhely. A részletes, mikroösszefüggések további feltárára szorulnak, elsősorban a Székelyföld részletes regionális elemzésével.

radt a belügyminiszter felügyeleti joga, választójogukra pedig továbbra is az 1870:42. tc. rendelkezései voltak érvényesek, ezzel a magyar városok „köztes”, mondhatnánk „mediatizált” változata jött létre. Ezeknek a városoknak működtetésére, szervezetére vonatkozóan főszabályként a továbbiakban az 1871:18. tc. szabályait kellett alkalmazni. Az indoklás a lefokozandó városoknál a 12000 fős népességnél húzta meg a határt, mert fontos takarékosági és közigazgatási szempontokat kellett érvényesíteni, a városi és a megyei elemet pedig össze kell forrasztani. A javaslat ellen felszólalók ugyan nem vonták kétségbe a redukció szükségességét, de a végrehajtás módját támadva rámutattak annak ellentmondásaira. Merevnek és sablonosnak tartották, hogy a városok „lefokozását” kizárólag a 12 ezres lélekszámhoz kötik, márpedig, ha így döntenek a városok sorsa felett, az azt jelenti, hogy Prokrusztész-ágyba szorítják őket. A szempontok legyenek sokrétűek, továbbá meg kell kérdezni magukat a városokat is, mivel annak is igen nagy jelentősége van, hogy az adott város képes-e, hajlandó-e viselni a törvényhatósági jogú városi közigazgatással együtt járó költségeket. Voltak képviselők, akik a nemzetiségi politikai területekről kerestek érveket, és arra utaltak, hogy lefokozásra ítélt (különösen erdélyi) városok környezetükre eddig magyarosító hatást gyakoroltak, és a törvényhatóság megszüntetésével ez a kisugárzás csökkenni fog. A javaslat ellen szónoklók szerint a városoknak a vármegyékbe való beolvasztása káros lesz a polgárságra nézve, mert sérti önérzetét. A javaslat támogatói szerint az államérdeknek a partikuláris érdekekkel szemben primátusa van, a privilégiumok és a kasztok ideje lejárt. A városok különállását támadók részéről egy új, mondhatni radikális megoldásra utaló javaslat is felmerült. Többen kimondták, hogy vita tárgyát képező javaslat csak első lépés, amelynek végén a főváros kivételével az összes várost beolvasztják a megyékbe. Az ellenszavazatok nagy részét az érintett városok képviselői adták le, köztük számos kormánypárti képviselő is volt.

A helyi önkormányzatok fejlődése a jogi kategóriákba való besorolásukban is változásokat eredményezhetett. A várossá válás mellett „státusvesztés” is megfigyelhető volt. Az 1876:20. tc. nyomán a thj. városokból 33 város rt. város lett, ebből 3 később nagyközség. A felemelkedési pályán thj. rangot szerzett a polgári korszakban Miskolc (1907), Kaposvár, Szombathely (1942), 1869-1900 között 24 község kapott rt. városi rangot. A városok hierarchikus rendjében 1870 és 1876 között meglehetősen nagy „légvonatot” uralkodott. A thj. városok 3/4 részének státusa változott ebben az időben, a rt. városok esetében az 1880-as évek elejére, beleszámítva a községgé alakulást is, becslés szerint 65%-os azon városoknak az aránya, ahol a jogállás (rangemelés-lesüllyedés okán) változott.

Két regionális példa

Az európai, a nemzeti fejlődés mellett a regionális példák is igen tanulságosak.

Város	Terület (kh) 1908	Népesség (fő) 1910	Népsűrűség (km ²) 1900	Összes személyzet (fő) 1908	Bruttó vagyon (1000 korona) 1908	1 lakosra jutó vagyon (korona) 1908
Pécs	12286	49822	620,0	304	23113	464,0
Kaposvár	7325	24124	432,2	69	3474	144,1
Szekszárd	13066	14947	184,7	60	1491	100,0
Nagykanizsa	12928	26524	322,3	178	7373	278,2
Zalaegerszeg	5123	10844	331,6	78	3392	314,1

1.sz. táblázat: *Adatok a dél-dunántúli régió városaihoz*⁴

A Dél-Dunántúlon a polgári korszak városhálózatának gyökerei igen mélyek voltak, feltűnő, hogy a feudális korszakban a városként (azaz mezővárosként) említett települések tábora milyen népes. Fényes Elek 1841-es munkájában a 4 megyében, Pécs sz. kir. város mellett 96 mezővárost említ. A dualista korban Zalában Nagykanizsa és Zalaegerszeg (1885), Somogyban Kaposvár, Baranyában Pécs, Tolnában (1905) Szekszárd azt bizonyítja, hogy az eredeti igencsak laza „városkategória” valamivel több mint huszad része lett jogilag is város. Ezt némileg javította, hogy Mohács 1924-ben újra rt. város. A dél-dunántúli térségben „az új típusú szocialista város” először Komló esetében jelent meg. Az eredeti, 1841-es egész dél-dunántúli városállományból 1991-re 76% kiesett az idők rostáján és nem lett város⁵.

A régió önkormányzatai mellett léteztek központi kormányhatóságok „dekoncentrált közegei” is. A „királyi szervek” 1900-ban több mint 30-féle⁶ szakigazgatási illetékességi területek hálóját terítették a Dél-

4 forrás: THIRING(1912) 5., 6., 52., 53., 55., 56.; Kajtár(1992) 143., 144., 176-177. l.

5 KAJTÁR I. (1995): 80. l.

6 Az egyes főhatóságok szerint ezek a következők voltak: *I. belügy* = állami anyakönyvi kerületek. *II. pénzügy* = pénzügyigazgatóságok (adóhivatalok, pénzügyőrségi főbiztosok és biztosok, cukorgyári ellenőr, dohányáru raktár, sóhivatal); kataszteri felmérési felügyelőség. *III. ke reskedelemügy* = közúti kerületi felügyelőségek; államépítészeti hivatalok; kerületi iparfelügyelők; posta- és távirtda-igazgatóság (kincstári posta- és távirtdahivatalok); kereskedelmi- és iparkamara (érdekképviseleti szerv); Máv üzletvezetőség (osztálymémökség). *IV. földművelésügy* = állami erdőhivatalok; erdőfelügyelőség; méntelep, székesfehérvári; állami állatorvosi kerületek; állattenyésztési kerületi felügyelőség; kerületi kultúrmérnöki hivatal; or-

Dunántúlra, kialakítva egy modern közhatalmi-közigazgatási térszerkezetet. A dekoncentrált hivatalokat többségükben több megyére szervezték meg. Baranyában a Pécs székhelyű királyi szervek kb. 1/3-ának hatásköre csak a megyére terjedt ki, 2/3 részben ezen a területen túlmutatott.⁷ A régióban valamennyi dekoncentrált hálózatot figyelembe véve Pécs kiemelkedő szakigazgatási centrumjellege nyilvánvaló, ugyanis míg a régió többi városa az egy megyénél nagyobb területtel rendelkező szakigazgatási szerveknek csak 1-1 esetben jelenti egyben a székhelyét is (ami megközelítőleg az esetek alig 5 %-át jelentette csupán), addig Pécsnél 24 számításba vett szervezetnél, 14 esetben helyben volt a hivatal székhelye, ami az esetek 58%-át teszi ki. Ugyanakkor a régióban található igazgatási székhelyek 80%-ban Pécsen helyezkedtek el. A térség infrastruktúrája természetesen a rajta túlmutató egységekhez is kapcsolódott, és így külső centrumokhoz is orientálódott. Számításaink szerint a dekoncentrált szervek központja mintegy 74 %-ban a régió belül helyezkedett el. 53 %-ban más városokhoz kapcsolódott.⁸

szagos selyemtenyésztési felügyelőség, szőlészeti és borászati felügyelői kerületek. *V. vallás- és közoktatásügy* = közalapítványi kerületi ügyészség, tankerületi főigazgatóság; tanfelügyelő ségek. *VI. igazságügy* = ítélőtábla; törvényszék; főügyészség; ügyészségek; bányabíróság, Budapest; sajtóbíróság; pénzügyi bíróság; ügyvédi, közjegyzői kamarák. *VII. honvédelem* = honvédkerület, székesfehérvári (hadkiegészítő kerületek); csendőkerület, székesfehérvári (szármárcsnokságok, szakasparancsnokságok); K.u.K. hadsereg; budapesti hdt. (hadkiegészítési kerületek).

⁷ A pécsi székhelyű szervek hatásköre a 20 vizsgált esetből 6 ízben 2 megye, 3-3 esetben 3 megye, illetve a kanizsai törvényszéket is beszámítva 3,5 megye, 2 esetben az egész régió területén érvényesült. A régió pedig 3 szerv hatásköre terjedt túl, amelynek a központja Pécs.

⁸ Ha a Dél-Dunántúl öt városában működő királyi hivatalok székhelyeit nézzük, amelyek nem ebben a városokban működnek, 60 esetből Győr 8, Szombathely és Budapest 12-12, Székesfehérvár 19, Sopron 4, Pozsony 2, Zágráb pedig 3 esetben székhely.

A székely régióval önálló előadás foglalkozik, ehelyütt tömörek lehetünk:

Város	Terület (kh) 1908	Népesség (fő) 1910	Népsűrűség (km ²) 1900	Összes személyzet (fő) 1908	Bruttó vagyon (1000 korona) 1908	1 lakosra jutó vagyon (korona) 1908
Marosvásárhely	5951	25517	574,2	313	13982	548,3
CsíkSZereda	145	3701	3572,5	29	658	177,8
Gyergyószentmiklós	82001	8905	14,8	91	1581	177,6
Kézdivásárhely	2352	6079	867,4	71	1538	252,1
Sepsiszentgyörgy	9391	8665	132,1	44	2468	283,7
Szászrégen	4336	7310	261,0	38	2071	283,7
Torda	19602	13455	102,4	38	3073	227,6
Székelyudvarhely	4570	10244	291,5	50	2550	250,0

2. sz. táblázat: *Adatok a székelyföldi régió városaihoz*⁹

Az önkormányzati- és a királyi szervek Székelyföldön is kiépültek. *CsíkSZeredában* a 20. század elején ezek: a város székhelye a vármegye, törvényhatóságának, kir. törvényszék- és ügyészségnek; van telekkönyvi hatóság, államépítészeti és erdészeti hivatal, adóhivatal, kir. tanfelügyelőség, állami állatorvos, járásbíró, főszolgabíró, közjegyzőség, pénzügyőri biztosság, pénzügyigazgatósági számvevőség, csendőr-szárnyparancsnokság, posta-, telefon- távirada-hivatal, postatakarékpénztár, munkásbiztosító pénztár, Máv osztálymérnökség. Katonai ügyekben a székelyudvarhelyi 82. cs. és k. hadkiegészítő, a brassói 24. honvédkiegészítő parancsnoksághoz és a CsíkSZeredai 80. népfelkelési járáshoz tartozik.

Továbbfejlődés és végkifejlet

A polgári önkormányzati rendszer megalapozását hamarosan kiegészítette a területrendezés elodázhatatlan része, a thj. városok redukciója az 1876:20. tc.-vel, és a territoriális anakronizmusok felszámolása az 1876:33. tc.-vel. Ennek a Jászkún- és a Hajdú kerület rendezésére vonatkozó része

⁹ Forrás: Thirring (1912) 5., 7., 52., 54., 55., 57. l. – KAJTÁR (1992) 176-179. l., 143., 145. l.

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásaiból valóban jól sikerült, de igazi átalakulásra a szorosan vett Magyarországi részekben nem került sor, valamennyi törpe vármegye megmaradt. Csak Erdélyben és a Partiumban került sor a székek és megyék (vidékek) megszüntetésére. Ennek keretében a Székelyföld is betagoledott az egységes magyar önkormányzati rendszer megyeszervezetébe. Ebben az évben fogadták el a törvényhatóságok és a királyi szervezetrendszer közötti összhang biztosítására szolgáló, a közigazgatási bizottságokról szóló 1876:6. tc.-t. Az irodalom a hatalmpolitikai funkció mellett a koordináció elégtelenségére utal.¹⁰

A törvényhatóságok (vármegyék, thj. városok) jogi szabályozását jelentősen módosította az 1886:21. tc. – a központosítás, a diszkracionális jog, a nemzet politikai egységének biztosításának irányába. Legnagyobb változás volt a főispáni hatáskör kiterjesztése, az adminisztratív tutela növelése. Az ellenzék hiába tiltakozott a virilizmus fennmaradása ellen, kifogásolta, hogy sok rendelkezés gátolja a városok fejlődését, és szót emelt az önálló városi törvényért.

Az 1871-es községi törvényt 1886:22. tc. váltotta fel.¹¹ Lehetővé tette a virilis jognak képviselő útján történő gyakorlását, kijelölési jogot biztosított a főszolgabíró bizonyos fontos községi állásokra. A vagyonkezelés, költségvetés terén a szabályok szigorodtak, a nagy- és középbirtokosoknak pedig jelentős póttadókedvezményt biztosítottak. A törvény az 1871-es liberálisabb szabályozáshoz képest visszalépést jelentett.

Budapest székesfőváros újraszabályozásra nem került sor, kiemelhető az államrendőrséget megeremlítő 1881:21. tc. és kerületi előljáráásokat szabályozó 1893:33. tc.

Az önkormányzati rendszerben a dualista keretekhez képest az I. világháború után jelentős változások történtek.¹² A törvényhatóságok törvényi rendje lényegesen módosult (1929:30., 1930:18., 1934:12., 1937:3. tc-k), a községek helyzete már kevésbé változott. A fővárosi novellák mellett különösen jelentős a közigazgatás rendezéséről szóló 1929: 30. tc. A törvényhatóságokban a nyers virilizmust felváltotta a tisztított virilizmus, az összes választók közül választott tagok mellett a szakszerűség, a vallásfelekezetek képviselete, az érdekképviselet címen tagság. Örökös tagok is helyet kaptak a th. bizottságban, akárcsak azok, akik hivatali állásuknál fogva kaptak helyet. A th. bizottság hatáskörét csökkentette az újonnan szervezett kisgyűlés pozíciója, thj. városokban megszűnt a tanács, a polgármester hatáskörei kibővültek. Sok részletkérdésben is történt előrelépés, de még mindig együtt szabályozták a vármegyéket és a thj. városokat. A tág értelemben

10 SÁRLÓS B. (1976) és Csizmadia A. (1976) vélekedik így.

11 SÁRLÓS B. (1976) 165-169. l. – CSIZMADIA A. (1976) 182-183. l.

12 Alapvetően: MAGYARY Z. (1942) 297-327.

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásából vett községi jogban, az rt. tanácsú város elnevezést (mivel a törvény rendelkezése értelmében a városi tanács megszűnt, megyei városra módosították, a kis- és nagyközségek tekintetében lényeges változást nem hozott. A tényleges gyakorlatban azonban a képviselőtestület egyre jobban elvezítette hatáskörét, és a község igazi vezetője szakismeretei alapján a jegyző lett. Az magyar önkormányzati rendszer a korszakban közigazgatási gyámkodásról (adminisztratív tuteláról) panaszkodott. Fokozatosan haladt az állami szervek kiépülése. A nagy alföldi városok igazgatási viszonyait érintette a korszak legvégén a tanyavilágra elfogadott 1944:2. tc.

1944-45 fordulóján a hadműveletek hatására a tradicionális magyar polgári önkormányzatok egy időre megbénultak.¹³ Az 1945-1948/50 között hosszan agonizáló magyar önkormányzati életet a pártállam kiépülése megsemmisítette.

A modern polgári kori magyar városjog mérlege

A magyar városi önkormányzatok 1848-1918 közötti fejlődésének bemutatása után, a városi jog európai fejlődésének alapvonalait ismerve, szólni kell a magyar városi önkormányzatok európaiságáról, típusáról, jellegzetes vonásairól is.¹⁴ A magyar városi önkormányzatok joga a közép-európai térség városjogaival, a német és az osztrák modellel rokon. Ez megnyilvánul a több szakos, elhúzódo polgári fejlődés, az önkormányzati megoldásoknál is jelentkező kompromisszumos szabályozásban. Deklarálják, hogy a községek (városok) modellként szolgálnak az önkormányzati rendszer területi kiépítéséhez, kijelentik, hogy „a szabad állam alapja a szabad község” – ezt a programot azonban a térség államférfiai nem tudják kiteljesíteni. A városigazgatás demokratikus megalapozása a térségben elmaradt, a három osztályú, a kuriális választójog, vagy a magyar megoldásban a virilista szavazati jog következtében, a közép-európai térség városjogai megmerevedtek. Sajátos magyar megoldást jelentett viszont a dualista rendszernek megfelelően: a nagyobb városok (adott esetben alkotmányvédelemre is felkészített) törvényhatóságként együttszabályozása a megyékkel, a községek keretében a rendezett tanácsú városok kialakítása, végül külön törvény a fővárosról, önálló városi törvény kiadására nem kerülhetett sor. A magyar városok lehetőségei, európai mércével is sokszor jelentősek, tekintettel különösen az autonóm jogalkotás matériájára.

13 CSIZMADIA A.: *A nemzeti bizottságok állami tevékenysége 1944-1949.* Bp., 1968. – BEÉR J.: *A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945-1960).* Bp. 1962. 81-170. l.

14 KAJTÁR I. (1992): 181-183. p.

Ha típusában (közép)európai is volt a magyar városi önkormányzat, az urbanizációnak mégis egy szerényebb változatát fejezték ki teljesítményei és szervezeti keretei. A vármegyékben vizsgálva a városok súlyát, a „város-vidék” viszonya a következő: 1910-ben, négy vármegyében egyáltalán nincsen város, egy város van 26 vármegyében (így Somogyban, Baranyában, Tolnában illetve Torda-Aranyos és Udvarhely megyékben) két város 15 megyében (Zalában, illetve Csík, Háromszék, Maros-Torda vármegyékben). A másik póluson öt város 2, hat 3, és hét város található 1 vármegyében. A vidékkel szembeni súlyt jelzi, milyen a viszonya a vármegyék községeinek és az ott elhelyezkedő városok lakosságának. A már említett négy vármegyében nem volt város, 45 vármegyében a községek lakosságának 25%-a alatt maradt a városok népessége, (így Somogy, Zala, Tolna vármegye a Dél-Dunántúlon, Székelyföldön valamennyi vármegye) 9 megyében volt 26-50%-ig (Baranyában). Ugyanakkor a magyar nagyvárosok vármegyében, Csongrád megyében (188%), Pest-P.S.-Kiskún megyében (139%), Hajdú megyében (154%) a községek összlakosságát meghaladta a megye nagyvárosának és kisvárosainak népessége.

A magyar városoknak az urbanizáció terén nem kevés pótolnivalójuk volt. A magyar városok statisztikai évkönyvének összeállítói 1910-ben kérdőívet küldtek szét a városokba, s más adatkérés mellett jövőbeli céljait is kérdezték. A beérkezett válaszokban egyértelműen első helyen a kommunális létesítmények építése szerepel, vagy azok bővítése: messze vezet a vízvezeték és a csatornázás, követi a kövezés, a közlekedési hálózatba való jobb csatlakozás lehetővé tétele. Hátrébb kerültek az egészségügyi és közellátást javító tervek és a városi épületek emelésére irányuló szándék. Ugyanakkor a szociális létesítmények emelése, a városrendezés a célok között hátrébb került. A világháború előtt a városok mégis optimistán nézhettek a jövőbe. Ezt támasztja alá, hogy a városok fejlesztéséről megjelent az 1912:58. tc., államsegélyt adva, és a legsürgetőbb sérelmek orvoslását nyújtva. Nem a magyar városi önkormányzatok belső törvényszerűségeiből következett az a katasztrófa, amely szétzúzta a dualista államgépezetet.

A kérdés tehát: Közép- és Kelet-Európa polgári korszaki önkormányzati joga csak a „jogrégészetnek” lezárt fejezete, vagy aktuális jogi-politikai kulturális hagyaték?

A porosz önkormányzati jogot a weimari jogalkotás módosította, végső soron az 1935-ös Birodalmi Községi Törvény számolta fel.¹⁵ Az orosz polgári értelemben vett városi önkormányzatokról a bolsevik hatalomátvétel

15 *Deutsche Verwaltungsgeschichte* (Hrg: G.A. Jeserich – H. Pohl – G.-Ch. v. Unruh). Bd. IV. Das Reich als Republik und in der Zeit des Nationalsozialismus Stuttgart, 1985. 496-497, 1070-1072. l.

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásából után a szovjet szisztéma mellett nem lehetett szó. A 19. századi városi jog e térségekben csak történeti szempontból érdekes. Ausztriában az 1862-es Birodalmi Községi Törvény hosszú életű volt, legtovább az Osztrák Köztársaságban maradt hatályban. Itt 1962-ben került sor a községi jog újrakodifikálására, de a korábbi jog sok gondolata és jogi megoldása ma is hat.¹⁶

Magyarországon az önkormányzatok újjászületését éljük. Az 1990:65. tv. általános indoklása szerint: „1949-ben történeti útvesztés volt, hogy házánkban fel kellett számolni az évszázados tapasztalatokkal rendelkező önkormányzati típusú helyi szerveződések.” A 19. századi modern polgári önkormányzatok számos eleme közjogi kultúrkincsünk részévé vált.

Felhasznált irodalom

- BÁCSKAI V.–NAGY L.: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Bp., 1984.
- BENEVOLO, L.: *A város Európa történetében*. Bp., 1994.
- BÓNIS Gy.–DEGRÉ A. (szerk.): *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Bp., 1971.
- BRAUNEDER, W.: *Osztrák alkotmánytörténet napjainkig*. Pécs, 1994.
- BOCHA Gy.: *A municipális rendszer jelen állása Európában*. In: *Hatvan év tudományos mozgalmi között*. Bp., 1928.
- CSIZMADIA A.: *A magyar városi jog. Reformtörékvések a magyar városi közigazgatásban*. Kolozsvár, 1941. – *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért*. Studia 24. Bp., 1962. – *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Bp., 1976. – *A törvényhatósági városok első szervezkedése Győrött*. Győri tanulmányok 4. Győr, 1979 – *A városi törvényhozás a dualizmus korában és az 1918. évi városi törvénytervezet*. Állam és Igazgatás 1982/11.
- DEÁK E.: *Das Städtewesen der Länder der Ungarischen Krone (1780-1918)*. Wien, 1979.
- EMBER Gy.: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. Bp., 1946.
- ENGELI, Ch.–HAUS, W.: *Quellen zum modernen Gemeindeverfassungsrecht in Deutschland*. Mainz, 1975.
- GIERKE, O.: *Das deutsche Genossenschaftsrecht*. I. – IV, Bd. Berlin, 1863-1913.
- GRANASZTÓI Gy.: *A középkori magyar város*. Bp., 1980.

- GRÜNWARD B.: *A törvényhatósági közigazgatás kézikönyve*. I-IV. Bp., 1889.
- GYIMESI S.: *Városi önkormányzat és állami centralizáció Közép-Kelet Európában a 18-19. században*. Történelmi Szemle, 1-2. sz. 1984.
- HARRER F.: *A német városi szervezet kifejlődése és mai szervezete*. Bp., 1910.
- HEFFTER, H.: *Die deutsche Selbstverwaltung im 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 1950.
- JESERICH, G.A.–POHL, G.–UNRUCH, v. G.–Ch.: (Hrgs) *Deutsche Verwaltungsgeschichte*. Bd. IV. Stuttgart, 1985.
- KAJTAR I.: *Az európai városjogfejlődése a feudalizmus idején és hatása a XIX. századi burzsoá városi jogra*. Dolgozatok XVII. Pécs, 1986. – *A burzsoá városi jog kialakulása Közép- és Kelet-Európában*. Dolgozatok XVIII. Pécs, 1987. – *A burzsoá városigazgatás jogi rendjének kialakulása Európában és Magyarországon*. Jogtörténeti előadások I. Bp. 1988. – *Önkormányzati élet Pécsen (1848-1918)*, Baranya 1990/2. – *Magyar városi önkormányzatok (1848-1918)*. Bp., 1992. – *Városi önkormányzatok a 18-20. században a Dél-Dunántúlon*. In: A Dunántúl szolgálatában. Szerk.: Horváth Gy. Pécs, 1995. – *A modern magyar állam infrastruktúrájának kiépülése a XIX. században (A Dél-dunántúli régió és Pécs példáján)*. In: Tanulmányok Pécs történetéből 2-3. 1996. – *A magyar állam modernizációs folyamatai a XIX. században (kitekintéssel a XX. század első felére)*. In: Jogtudományi Közöny 1997/3. – *Az 1848:XXIII. törvénycikk a szabad királyi városokról és a modern városi önkormányzat kialakulása Magyarországon*. Debreceni Szemle, 1998/3. – *A dualista kori magyar állam- és jogrendszer a modernizáció fényében*. In: Magyarország a (nagy hatalmak erőterében). Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Szerk.: Fischer F. – Majoros I. – Vonyó J. Pécs, 2000. – *Az állam- és jogfejlődés Magyarországon a 19. században*. In: A magyar államiság első ezer éve. Szerk.: Font M. – Kajtár I. Pécs, 2000a.
- KALLAY I.: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686-1848*. Bp., 1989
- KLABOUCH, J.: *Die Gemeindeselbstverwaltung in Österreich 1848-1918*. Wien, 1968.
- MAGYARY Z.: *Magyar közigazgatás*. Bp., 1942.
- MAKKAI L.: *A magyar városfejlődés történetének vázlatja*. In: Boros I. (Szerk.) Vidéki városaink. Bp., 1961.
- MEZNERICS I.–TORDAY L.: *A magyar közigazgatás szervei 186-1937*. Bp., 1937.

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásáiból

MUMFORD, L.: *A város a történelemben. Létrejötte, változásai és jövőjének kilátásai.* Bp., 1985.

NAGY F.: *A magyar városi jog.* Bp., 1912.

NAUNIN, H. (szerk.): *Stadteordnungen des 19. Jahrhunderts.* Köln-Wien, 1984.

OGRIS, W.: *Die Stadt in der österreichischen Gemeindegesetzgebung des 19. Jahrhunderts.* In: Naunin (1984), 103-134. p.

ORBÁN B.: *A székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeii szempontból.* I-VI. k. Pest, 1868-1873.

PLANITZ, H.: *Die deutsche Stadt in Mittelalter.* Graz-Köln, 1965.

SARLÓS B.: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében.* Bp., 1976.

SCHWANEBACH, P.: *Die russische Städteordnung vom 16. Juni 1870.* St. Petersburg, 1874.

STEEGER, VJ.: *Darstellung der Rechte und rechtlichen Gewohnheiten der königlichen freyen Städte in Ungarn.* I-II. Wien, 1834.

THIRRING G. (szerk.): *A magyar városok statisztikai évkönyve* I. évfolyam. Bp., 1912.